

The Relations Between Religious Attitudes, Paranormal Beliefs and Critical Thinking Disposition: A Study Among Undergraduate Students

Halit Kalli^{1,a}, Sema Yılmaz^{2,b*}

¹ Tokat Gaziosmanpaşa University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Religious Sciences, Tokat/Türkiye

² Sivas Cumhuriyet University, Teology Faculty, Department of Psychology of Religion, Sivas/Türkiye

*Corresponding author

Research Article

History

Received: 24/07/2024

Accepted: 04/12/2024

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright: This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

This article is extracted from doctorate dissertation entitled "The Role of Critical Thinking in the Relationship between Religiosity and Paranormal Belief", supervised by Assoc., Prof. Sema Yılmaz. Ph.D. Dissertation, Sivas Cumhuriyet University, Institute of Social Sciences, Sivas/Türkiye/2023.

ABSTRACT

The relationship between religiosity and paranormal beliefs has been the subject of scientific research, particularly since the 1970s. Researchers often ask the fundamental question: Why do people hold paranormal beliefs? A common view is that these beliefs serve a psychological function by fulfilling individuals' emotional, motivational, social, and spiritual needs. However, it has been assumed that critical thinking skills, developed through education, would create a negative correlation with both religious and supernatural beliefs. Yet, insignificant results from studies, or positive findings contrary to expectations, indicate that the relationship between religiosity, paranormal beliefs, and critical thinking is not as straightforward or one-dimensional as previously thought. This study investigated the relationships between religious attitudes, paranormal beliefs, and critical thinking tendencies, aiming to understand the variables involved. It employed a quantitative design using a relational survey method. The sample comprised 626 volunteer participants from the faculties of theology, education, and health sciences/medicine at Sivas Cumhuriyet University and Dokuz Eylül University. Data collection involved a personal information form to capture demographic characteristics, along with a field survey utilizing the Ok-Religious Attitude Scale, Paranormal Belief Scale, and Critical Thinking Disposition Scale. Data analysis was conducted using IBM SPSS Statistics-26, employing correlation analysis and simple linear regression to assess the relationships between variables. The study found a significant positive relationship between religious attitude and paranormal belief ($r=0.418$; $p=0.000$), with religious attitude accounting for approximately 17% of the variance in paranormal belief (Adjusted $R^2=0.173$). These findings reveal that religious attitude is an important factor supporting paranormal belief. No significant relationship was found between religious attitude and critical thinking disposition, with religious attitude accounting for approximately 1% of the variance in critical thinking disposition (Adjusted $R^2=0.003$). There was a low level negative relationship between critical thinking disposition and paranormal belief ($r=-0.111$, $p<0.05$). Critical thinking disposition explains approximately 1% of the change in paranormal belief (Adjusted $R^2=0.009$). In this context, it can be said that the results are in line with the literature. Based on the research data, it can be stated that religious attitude and paranormal beliefs are considered to be just like religious experiences due to similar human experiences, so there is a high correlation between them. While the negative relationship between critical thinking tendency and paranormal beliefs may be related to the fact that individuals with critical thinking tendency have a skeptical approach, the fact that this rate is quite low is thought-provoking. However, the high tendency of university students towards such paranormal phenomena in the literature indicates that the results are in line with the literature. Finally, these relationships may be due to the differences between the Western social structure and the East. In the Far East, religion and the paranormal are intertwined, but in the West, there are sharp distinctions between these two. Similarly, having a religious attitude in Turkish society may not be an obstacle to critical thinking. However, the diversity in the studies and the emergence of different results reveal the need for new studies. Results with different samples and variables will reveal more accurate approaches to the causes and consequences of these relationships.

Keywords: Psychology of Religion, Religious Attitude, Paranormal Beliefs, Critical Thinking, Critical Thinking Disposition.

Dini Tutum, Paranormal İnanç ve Eleştirel Düşünme Eğilimi İlişkisi: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma

Süreç

Geliş: 27/07/2024

Kabul: 04/12/2024

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Bu çalışma Doç. Dr. Sema Yılmaz danışmanlığında 10 Ağustos 2023 tarihinde tamamladığımız "Dindarlık Paranormal İnanç İlişkisinde Eleştirel Düşünmenin Rolü" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. Doktora Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas/Türkiye/2023.

ÖZ

Dindarlığın paranormal inançlarla olan ilişkisi, özellikle 1970'lerden itibaren bilimsel araştırmalara konu olmuştur. Araştırmacılar sıkça şu temel soruyu sormaktadır: İnsanlar neden paranormal inançlara sahiptir? Yaygın bir görüş, paranormal inançların bireylerin duygusal, motivasyonel, sosyal ve manevi ihtiyaçlarını karşılayarak psikolojik bir işlev gördüğüdür. Bununla birlikte eğitimin bir getirisi olarak eleştirel düşünme becerisinin hem dini inançlar hem de doğaüstü inançlarla negatif bir korelasyon yaratacağı varsayılmıştır. Ancak araştırmalardan elde edilen anlamsız sonuçlar veya beklentilerin aksine pozitif bulgular, dindarlık, paranormal inançlar ve eleştirel düşünme eğilimi arasındaki ilişkinin düşünüldüğü kadar basit ve tek yönlü olmadığını göstermektedir. Bu çalışmada, dini tutum, paranormal inanç ve eleştirel düşünme eğilimi arasındaki ilişki ve etkileşimler incelenmiştir. Çalışma, nicel bir desenle ve ilişkisel tarama yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın örneklemini, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi ve Dokuz Eylül Üniversitesi'nin ilahiyat, eğitim ve sağlık bilimleri/tıp fakültelerinde öğrenim gören 626 gönüllü katılımcıdan oluşmaktadır. Veriler, katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin kişisel bilgi formu ile Ok-Dini Tutum Ölçeği, Paranormal İnanç Ölçeği ve Eleştirel Düşünme Eğilimi Ölçeği kullanılarak sahada anket yöntemiyle toplanmıştır. Elde edilen verilerin analizi için IBM SPSS Statistics-26 kullanılmış; değişkenler arası ilişkileri belirlemek amacıyla korelasyon ve basit doğrusal regresyon analizi uygulanmıştır. Araştırmada, dini tutum ile paranormal inanç arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki ($r=0.418$; $p=0.000$) bulunmuş ve dini tutumun paranormal inançtaki değişimin yaklaşık %17'sini (Düzeltilmiş $R^2=0.173$) açıkladığı tespit edilmiştir. Dini tutum ile eleştirel düşünme eğilimi arasında anlamlı bir ilişki bulunmazken, dini tutum eleştirel düşünme eğilimindeki değişimin yaklaşık %1'ini (Düzeltilmiş $R^2=0.003$) açıklamıştır. Eleştirel düşünme eğilimi ile paranormal inanç arasında düşük düzeyde negatif ilişkiler gözlemlenmiş ($r=-0.111$, $p<0.05$) ve eleştirel düşünme eğiliminin paranormal inançtaki değişimin yaklaşık %1'ini (Düzeltilmiş $R^2=0.009$) açıkladığı belirlenmiştir. Eleştirel düşünme eğilimi ile paranormal inanç ilişkisinde düşük düzeyde negatif ilişkilerin olduğu saptanmıştır ($r=-0.111$, $p<0,05$). Eleştirel düşünme eğilimi paranormal inançtaki değişimin yaklaşık %1'ini (Düzeltilmiş $R^2=0,009$) açıklamaktadır. Araştırma verilerine dayanarak dini tutum ile paranormal inancın benzer insan deneyimlerinden kaynaklı tıpkı dini tecrübeler gibi addedildiği bu sebeple aralarında yüksek korelasyon olduğu ifade edilebilir. Eleştirel düşünme eğiliminin paranormal inançla olan negatif ilişkisi eleştirel düşünme eğilimine sahip bireylerin şüpheli yaklaşıma sahip olmasıyla ilgili olabileceken bu oranın oldukça düşük düzeyde olması ise düşündürücüdür. Ancak literatürde üniversite öğrencilerinin bu tür paranormal fenomenlere olan eğiliminin yüksek çıkması sonuçların literatüre uygunluk gösterdiğine işaret etmektedir. Ayrıca bu ilişkiler Batı toplum yapısı ile Doğu arasındaki ayrımlardan kaynaklanıyor olabilir. Zira Uzak Doğu örneklerinde din ve paranormal inanç iç içe geçmiştir ancak Batıda bu ikisi arasında keskin ayrımlar söz konusudur. Benzer şekilde Türk toplumunda dini tutuma sahip olmak eleştirel düşünme eğiliminin önünde bir engel teşkil etmiyor olabilir. Ancak çalışmalardaki çeşitlilik ve farklı sonuçların ortaya çıkması yeni çalışmaların yapılmasına olan ihtiyacı ortaya koymaktadır. Farklı örneklem ve değişkenlerle yapılacak sonuçlar bu ilişkilerin nedenleri ve sonuçlarına yönelik daha doğru yaklaşımları ortaya koyacaktır.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Dini Tutum, Paranormal İnanç, Eleştirel Düşünme, Eleştirel Düşünme Eğilimi.

halit.kalli@gop.edu.tr

0000-0001-8052-1209

semayilmaz@cumhuriyet.edu.tr

0000-0001-5076-1500

Citation / Atf: Kalli, Halit - Yılmaz, Sema. "Dini Tutum, Paranormal İnanç ve Eleştirel Düşünme Eğilimi İlişkisi: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 28/2 (Aralık 2024), 914-934. <https://doi.org/10.18505/cuid.1521799>

Giriş

Paranormal inançlar, tarihsel süreç boyunca farklı dönemlerde ve çeşitli kültürlerde varlık göstererek toplumsal yapının önemli bir unsuru haline gelmiştir. İlkel topluluklardan günümüze kadar büyü, batıl inançlar ve diğer paranormal fenomenler; toplumsal temayüllerle iç içe geçerek sürekliliğini korumuş ve her dönemde toplumsal yapının bir parçası olmuştur. Günümüzde ise bu inançların toplumsal etkileşimi astroloji, tarot kartları ve meditasyon gibi yeni çağ inanç ve uygulamalarıyla kendini göstermektedir. Örneğin Feng Shui uygulamaları ev düzenlemelerinde yaygın olarak kullanılmakta büyü, cin ve nazar gibi inanışlar ise toplumun büyük bir kesimi tarafından kabul edilmektedir. İnternet ve sosyal medyanın yaygınlaşmasıyla bu tür inanç ve uygulamalara erişim kolaylaşmış ve bu alanda önemli bir sektör ortaya çıkmıştır. Medyumlar insanların geleceğini tahmin etmekte ve burçlar aracılığıyla ilişki uyumlarını yorumlamaktadır. Ayrıca UFO açıklamaları gibi konular günümüzde sıkça gündeme gelmekte, uzaylıların varlığına duyulan ilgi artmaktadır. Diğer yandan Gallup verilerine göre 1992 yılında %58 olan insanların dine bağlılık oranı, 2022 yılında %46'ya gerilemiştir. Bu sonuçlar bireylerin din yerine alternatif inanç biçimlerine yönelme olasılığını düşündürmektedir.¹ Bu durum din ve paranormal inançlar arasındaki ilişkiyi araştırmayı önemli kılmaktadır. Paranormal inançların yaygınlığı ve bu inançlara olan ilginin artışı, modern toplumlarda önemli bir kültürel ve sosyo-psikolojik olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kutsal, bireyin psikolojik yapısında farklı fenomenler aracılığıyla kendini gösterebilmektedir. Bu fenomenlere örnek olarak dini ve paranormal inançlar verilebilir. Sosyal bilimciler, dini ve paranormal inançlar arasındaki ilişkiyi anlamak amacıyla paranormal inançların ve deneyimlerin bağlamına yönelik çeşitli araştırmalar yürütmüştür.² Dinin ve dindarlığın zihinsel süreçlerle yakından bağlantılı olduğu, özellikle dinsel bağlılık ile düşünce karmaşıklığı arasındaki ilişkide görülmektedir.³ Bu perspektiften değerlendirildiğinde, dindarlık ile paranormal inançlar arasında benzerlikler olduğu öne sürülebilir. Çünkü her iki alanın da benzer insan deneyimlerinden kaynaklandığı ve bu deneyimlerle geliştiği düşünülmektedir.⁴ Nitekim önceki araştırmalar, insanların paranormal olaylarla ilgili yaşantılarının, paranormal inancın en yaygın nedeni olduğunu ortaya koymaktadır.⁵ Diğer yandan din psikolojisinde paranormal tecrübeler, genellikle dini veya manevi tecrübe kategorisinde sınıflandırılmadığı için araştırmalardan kaçınılan bir

¹ Gallup, "Religion" (Erişim 12 Ağustos 2023).

² Christopher D. Bader vd., "Countervailing Forces: Religiosity and Paranormal Belief in Italy", *Journal for The Scientific Study of Religion* 51/4 (2012), 705.

³ Peter C. Hill vd., "Din ve Maneviyatı Kavramlaştırma: Birleşme ve Ayrılma Noktaları", çev. Nurten Kınter, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2013), 86.

⁴ Jerome J. Tobacyk - Gary Milford, "Belief in Paranormal Phenomena: Assessment Instrument Development and Implications for Personality Functioning", *Journal of Personality and Social Psychology*, (1983), 1029.

⁵ John Palmer, "A Community Mail Survey of Psychic Experiences", *Journal of the American Society for Psychical Research* 73/3 (1979), 221-251; Susan J. Blackmoore, "A Postal Survey of OBEs and Other Experiences", *The Journal of the American Society for Psychical Research* 52/796 (1984), 225-244; Dave Clarke, "Experience and Other Reasons Given for Belief and Disbelief in Paranormal and Religious Phenomena.", *Journal of the Society for Psychical Research* 60/541 (1995), 371-384.

konu olmuştur. Ancak anket verilerine dayalı bulgular, paranormal tecrübelerin çoğunlukla dini bağlamda kabul edilen cezbe tutulma deneyimleriyle benzer bir geçmişe ve yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır.⁶ James'in inançların işlevsel yönüne ilişkin yaklaşımı, bu alandaki tartışmalar arasında özellikle dikkat çekicidir. James, bir inancın doğruluğundan veya özünden ziyade bireyler ve toplum üzerindeki etkilerinin daha önemli olduğunu vurgulamıştır. Bu perspektifin paranormal inançlar için de geçerli olduğu ileri sürülebilir. Çünkü paranormal inançlar, bireylerin psikolojik ve sosyolojik ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik önemli bir işlev üstlenir. Tıpkı dindarlık gibi paranormal inançlar da psiko-sosyal bir işleve sahiptir ve bireylerin ihtiyaç ve arzularını tatmin etmelerine, yaşamlarına anlam kazandırmalarına ve zorluklarla başa çıkmalarına yardımcı olabilir.⁷ Bu durum, paranormal inanç ve dini inançların ortak yönlerinin incelenmesini ve din psikolojisi bağlamında yeniden ele alınmasının gerekliliğini göstermektedir. Eleştirel düşünme eğiliminin, dini tutumları ve paranormal inançları azaltabileceğine yönelik yaygın bir önyargı bulunmaktadır. Ancak paranormal inançların toplumsal düzeydeki yaygınlığı ve bu inançlardan etkilenen bireylerin çeşitliliği dikkate alındığında, bu varsayımın geçerliliğini sorgulamak için eleştirel düşünme becerilerinin önem kazandığı söylenebilir. Eleştirel düşünmenin yaşam boyu etkili öğrenme, problem çözme ve bağımsız düşünme yeteneklerini geliştiren önemli bir araç olduğu konusunda genel bir uzlaşma bulunması, bu tür inançların analizi ve değerlendirilmesinde eleştirel düşünme ihtiyacını da pekiştirmektedir.⁸

Literatüre bakıldığında dindarlığın paranormal inançlarla ilişkilendirilmesine yönelik ilginin 1970'lerden itibaren belirgin bir artış gösterdiği görülmektedir.⁹ Bu tür araştırmalarda paranormal inançlar genellikle dinin bir özelliği olarak değerlendirilmektedir.¹⁰ Bu da bu iki inanç kümesi arasında pozitif ve anlamlı bir ilişkinin var olabileceğini düşündürmektedir. Bu bağlamda dindarlığın doğüstü inançlarla ilişkisini ele alan konuların başında, dindarlık ile paranormal inançlar ya da paranormal inançların bir alt boyutu olarak değerlendirilen batıl inançlar arasındaki ilişki yer almaktadır. Bu iki ilişki üzerine yapılan araştırmaların büyük bir kısmı, dindarlık ile paranormal inançlar arasında genel olarak pozitif ve anlamlı bir eğilimin varlığını ortaya koymaktadır.¹¹ Örneğin Beck- Miller, küçük ve özel bir ABD üniversitesinde psikoloji derslerine kayıtlı 94 lisans öğrencisi arasında dindarlık ve olumsuz

⁶ Raymond F. Paloutzian - Crystal L. Park, *Din ve Maneviyat Psikolojisi: Temel Yaklaşımlar ve İlgili Alanları*, çev. İhsan Çapçioğlu - Ali Ayten (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013), 132-133.

⁷ Ali Köse - Ali Ayten, "Bâtıl İnanç ve Davranışlar Üzerine Psikososyolojik Bir Analiz", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* IX/3 (2009), 48.

⁸ Y. K. Lai, "Assessing Students' Critical Thinking Performance: Urging for Measurements Using Multi-Response Format", *Thinking Skills and Creativity* 4/1 (2009), 70.

⁹ Tom W. Rice, "Believe It Or Not: Religious and Other Paranormal Beliefs in the United States", *Journal for the Scientific Study of Religion* 42/1 (2003), 95-106.

¹⁰ Alan Orenstein, "Religion and Paranormal Belief", *Journal for the Scientific Study of Religion* 41/2 (2002), 301-311.

¹¹ Tobacyk - Milford, "Belief in Paranormal Phenomena: Assessment Instrument Development and Implications for Personality Functioning"; Orenstein, "Religion and Paranormal Belief"; Kia Aarnio - Marjaana Lindeman, "Religious People and Paranormal Believers: Alike or Different?", *Journal of Individual Differences* 28/1 (2007), 1-9; Yung-Jong Shiah vd., "Paranormal Beliefs and Religiosity: Chinese Version of the Revised Paranormal Belief Scale", *Psychological Reports* 107/2 (2010), 367-382; Marc Stewart Wilson vd., "Differences and Similarities in Religious and Paranormal Beliefs: A Typology of Distinct Faith Signatures", *Religion, Brain & Behavior* 4/2 (2014), 1-23; Bernard M. Garrett - Roger L. Cutting, "Magical Beliefs and Discriminating Science from Pseudoscience in Undergraduate Professional Students", *Heliyon* 3/11 (2017), 2-29.

duygulanımının doğaüstü ve doğaüstü inançlar üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. Dindarlığın doğaüstü ve doğaüstü olaylara yönelik farklı inançları öngöreceğini, ancak olumsuz duygulanımın bu inançları zayıflatacağını varsaymışlardır. Araştırma sonucuna göre dindar katılımcılar, doğaüstü olaylara şüpheyle yaklaşıp doğaüstü olayları kabul etmişlerdir.¹² Benzer şekilde Shiah vd.'nin 310 üniversite öğrencisi (%5,5 Hristiyan, %21,3 Budist, %61 geleneksel Çin dinlerine inanan ve %12 ateist) ile yaptığı çalışmada genel olarak geleneksel Çin dinine inananların paranormal inanç puanları Hristiyan ve ateistlerden daha yüksek çıkmıştır.¹³ Bizim çalışmamız orta düzeyde pozitif ve anlamlı sonuçlar ortaya koymasından bakımından önceki çalışmalarla tutarlı gözükmektedir. Ancak bu genel eğilimin aksine, dindarlık ile paranormal inançlar arasında negatif ve anlamlı ilişkiler tespit edilen az sayıda çalışma da mevcuttur.¹⁴ Örneğin Aarnio- Lindeman, daha önceki çalışmalarda farklı sonuçlar elde edilen dini ve paranormal inançlar arasındaki ilişkiyi açıklığa kavuşturmak ve bu iki ilişkinin dindarlık düzeyine göre değişip değişmediğini anlamak amacıyla bir çalışma yapmıştır. Sonuçlar Beck-Miller'in aksine dini ve paranormal inançlar arasındaki ilişkinin paranormal inançlılar ve şüpheçiler arasında pozitif, dindarlar arasında ise negatif olduğunu göstermiştir.¹⁵ Bununla birlikte Orenstein tarafından yürütülen çalışmanın bulguları, dinî bağlılıklar ve paranormal inançlar için hiçbir bağlantı göstermemiştir.¹⁶ Araştırma sonuçlarındaki bu tür farklılıklar yeni çalışmaların yapılması adına önem teşkil etmektedir.

Dini tutum ile eleştirel düşünme eğilimi arasındaki ilişkileri ele alan Batılı çalışmalarda negatif korelasyona rastlanmaktadır.¹⁷ Örneğin son araştırmalar analitik akıl yürütme eğilimi ile dinî inançlar ve uygulamalar arasında negatif bir ilişki olduğunu göstermektedir. Burada kısmen maddi olmayan dinî inançlar ile maddi dünya hakkındaki inançlar arasındaki çatışmalara daha duyarlı oldukları için daha analitik insanların daha az dindar oldukları hipotezine dayanarak böyle bir iddia ortaya atılmaktadır.¹⁸ Bu bağlamda yaptığı çalışmada Pennycook vd., analitik düşünme stilleri ile dinî tutumlar arasında negatif ilişkiler bulmuşlardır.¹⁹ Benzer şekilde Finley vd. araştırma sonuçları dindarlık ile eleştirel düşünme arasındaki ilişkide önceki sonuçları yineleyerek negatif düzeyde anlamlı ilişkiler ortaya koymuştur.²⁰ Ancak analitik düşünmeyi değerlendirmeden önce dinî inancı değerlendirmek, bu ilişkiyi anlamsız hale getirmiştir. Ayrıca mevcut sonuçlar dindarlık ve analitik düşünme arasındaki ilişkinin

¹² R. Beck- J.P. Miller, "Erosion of Belief and Disbelief: Effects of Religiosity and Negative Affect on Beliefs in the Paranormal and Supernatural", *The Journal of Social Psychology* Query date: 2022-11-29 01:35:23 (2001).

¹³ Shiah vd., "Paranormal Beliefs and Religiosity: Chinese Version of the Revised Paranormal Belief Scale", 367-382.

¹⁴ Erlendur Haraldsson - Joop M. Houtkooper, "Traditional Christian Beliefs, Spiritualism, and the Paranormal: An Icelandic-American Comparison", *International Journal for the Psychology of Religion* 6/1 (1996), 51-64; Lennart Sjöberg - Anders af Wählberg, "Risk Perception and New Age Beliefs", *Risk Analysis* 22/4 (2002), 751-764; Bader vd., "Countervailing Forces: Religiosity and Paranormal Belief in Italy".

¹⁵ Aarnio - Lindeman, "Religious People and Paranormal Believers: Alike or Different?"

¹⁶ Orenstein, "Religion and Paranormal Belief".

¹⁷ Will M. Gervais - Ara Norenzayan, "Analytic Thinking Promotes Religious Disbelief", *Science* 336/6080 (2012), 493-496; Gordon Pennycook vd., "Cognitive Style and Religiosity: the Role of Conflict Detection", *Psychonomic Society* 42/1 (2014), 1-10; Anna J. Finley vd., "Revisiting the Relationship between Individual Differences in Analytic Thinking and Religious Belief: Evidence That Measurement Order Moderates Their Inverse Correlation", *Plos One* 10/9 (2015), 1-10.

¹⁸ Pennycook vd., "Cognitive Style and Religiosity: the Role of Conflict Detection", 1.

¹⁹ Pennycook vd., "Cognitive Style and Religiosity: the Role of Conflict Detection".

²⁰ Finley vd., "Revisiting the Relationship between Individual Differences in Analytic Thinking and Religious Belief: Evidence That Measurement Order Moderates Their Inverse Correlation", 8.

önceki araştırmaların öne sürdüğü kadar basit olmadığını göstermektedir. Daha analitik düşünürler daha az dindar değildir ve ilişki neyin önce geldiğine bağlıdır: analitik düşünmek veya din hakkında düşünmek. Bizim çalışmamızda anket doldururken eleştirel düşünme eğilimi başa koyulduğu halde sonuçlar anlamsız çıkmıştır. Diğer yandan genel eğilimin tersine bu ilişkide pozitif yönde anlamlı sonuçlar ortaya koyan yerli ve yabancı çalışmalar da bulunmaktadır.²¹

Son olarak, paranormal inanç ile eleştirel düşünme eğilimi arasındaki ilişkilere odaklanan çalışmaların büyük çoğunluğu, bu iki değişken arasında negatif yönde anlamlı sonuçlar elde etmiştir.²² Araştırma sonucumuz genel literatüre uygun olarak bu durumu desteklemektedir. Ancak mevcut negatif eğilimin aksine bazı araştırmalar, lisans ve lisansüstü üniversite öğrencileri tarafından paranormal olayların gerçekliğinin yüksek derecede kabul edildiğini doğrulamıştır.²³ Bu durum paranormal inanç ile eleştirel düşünme eğilimi arasındaki ilişkinin belirsizliğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte paranormal inancın anlam arayışının önemli bir yordayıcısı olduğunu belirten araştırmalar da mevcuttur ve eleştirel düşünme eğilimi ile ikili düşünme süreçlerinin bu ilişkiyi şekillendirdiği öne sürülmektedir.²⁴ Ayrıca paranormal inançlara olan eğilimin, bireylerin anlam arayışı ile doğrudan bağlantılı olduğunu ortaya koyan araştırmalar da mevcuttur.²⁵ Mevcut araştırma bulguları, paranormal inançların din psikolojisi bağlamında işlevsel açıdan incelenmesinin önemini ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda, paranormal inanç, eleştirel düşünme eğilimi ve dini tutum arasındaki ilişkilerin, farklı örneklem ve ölçekler kullanılarak daha kapsamlı bir şekilde ele alınabileceği öngörülebilir. Literatür taraması yapıldığında din psikolojisi alanında paranormal inanç, dini tutum ve eleştirel düşünme eğilimlerini bir arada ele alan herhangi bir çalışmanın bulunmadığı gözlemlenmektedir. Bu durum araştırmamızın alana özgün bir katkı sağlayacağı ve mevcut literatürdeki önemli bir boşluğu dolduracağı yönünde bir gerekçe sunmaktadır. Bu bağlamda araştırmamızın temel amacı, dini tutum, paranormal inanç ve eleştirel düşünme eğilimleri arasındaki ilişkileri incelemektir. Dolayısıyla araştırmada “Dini tutum ile paranormal inanç arasında nasıl bir ilişki vardır? Dini tutum ile eleştirel düşünme eğilimi arasında nasıl bir ilişki vardır? Eleştirel düşünme eğilimi ile paranormal inanç arasında nasıl bir ilişki vardır?” sorularına yanıt aranmıştır.

²¹ Julie E. Yonker vd., “Primed Analytic Thought and Religiosity: The Importance of Individual Characteristics”, *Psychology of Religion and Spirituality* 8/4 (2016), 298-308; Meryem Şahin vd., “Dindarlık ve Biliş: İçsel Dini Motivasyon ile Eleştirel Düşünme ve İkili Düşünme Arasındaki İlişkiler”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 27/1 (2023), 281-296.

²² James E. Alcock - Laura P. Otis, “Critical Thinking and Belief in The Paranormal”, *Psychological Reports* 46/2 (1980), 479-482; Laura P. Otis - James E. Alcock, “Factors Affecting Extraordinary Belief”, *The Journal of Social Psychology* 118/1 (1982), 77-85; Michael Shermer, *Why People Believe Weird Things: Pseudoscience, Superstition, and Other Confusions of Our Time* (New York: W H Freeman/Times Books/ Henry Holt & Co, 1997); Aiyana K. Willard - Ara Norenzayan, “Cognitive Biases Explain Religious Belief, Paranormal Belief, and Belief in Life’s Purpose”, *Cognition* 129/2 (2013), 379-391; J. A. Wilson, “Reducing Pseudoscientific and Paranormal Beliefs in University Students through A Course in Science and Critical Thinking”, *Science & Education* (Springer, 2018).

²³ J. M. Pasachoff vd., “Belief in the supernatural among Harvard and West African university students”, *Nature* 227/5261 (1970), 971-972; Robert M. Factor - Richard Meyer, “Supernatural Beliefs of Graduate Students”, *Nature* 234/362 (1971), 278-279; Charles A. Salter - Lewis M. Routledge, “Supernatural Beliefs among Graduate Students at the University of Pennsylvania”, *Nature* 232 (1971), 278-279.

²⁴ Willard - Norenzayan, “Cognitive Biases Explain Religious Belief, Paranormal Belief, and Belief in Life’s Purpose”; Harvey J. Irwin vd., “Neuro-Cognitive Factors Contributing to The Role of Doublethink And Other Coping Processes in Paranormal and Related Beliefs”, *Journal of the Society for Psychical Research* 79.2/919 (2015), 80-97.

²⁵ Taylor A. FioRito vd., “Religion, Paranormal Beliefs, and Meaning in Life”, *Brain & Behavior*, (2020), 1-8.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Paranormal İnanç

Paranormal terimi, esasen fiziksel olarak imkânsız veya mevcut geleneksel bilim anlayışına göre insan yeteneklerinin ötesinde olan varsayımsal süreçleri ifade eder.²⁶ Ancak günümüzde paranormal süreçlerin gerçekliği sorgulanmaktadır. Bu süreçlerin geçerliliği bir yana, birçok insan hala paranormal fenomenlere inanmaktadır. Paranormal inançlar üzerine gerçekleştirilecek bir bilimsel araştırma, paranormalin gerçekliğiyle ilgili tartışmaların kesin bir çözümünden bağımsız olarak geçerli sayılmaktadır.²⁷ Terim, "ötesinde" anlamına gelen Yunanca ön ekten gelmektedir. Bu nedenle paranormal, normalin ötesinde olan durumlar için kullanılmaktadır. Marks'a göre paranormal, mevcut anlayışa göre neden-sonuç ilişkileri bakımından normallığın ötesinde bulunan duyular ve fenomenler olarak tanımlanmaktadır.²⁸ Oxford Sözlük'te, paranormal fenomenlerin bilimsel ve kültürel ortak kabulden yoksun, akıldışı ve belirsiz bir yapıya sahip olduğu ifade edilmektedir. Paranormal terimi, genellikle bilimsel açıdan açıklanması güç, doğüstü veya bilinmeyen olaylarla ilişkilendirilmektedir. Ayrıca bu tür fenomenler sıklıkla batıl inançlar ve dini öğelerle de bağlantılı olabilir. Bu bağlamda "dinle angajeli, gizemli, bilinmeyen veya düşsel şeylerden korku" tanımı, paranormal olaylara dair duyulan korkuyu ve merakı betimler.²⁹ Ancak neyin paranormal olarak kabul edilip edilmediğini netleştirmek ve karışıklığı ortadan kaldırmak için belirli ölçütler oluşturmak gerekmektedir.³⁰ Tobacyk ve Milford, 'paranormal'i tanımlamak amacıyla "mevcut bilimsel bilgiyle açıklanamama, bilimsel sınırlamaların revizyonuyla anlaşılabilir olma ve normatif algı, inanç ve beklentilerle uyumsuzluk gösterme" şeklinde üç kistas belirlemiştir.³¹

Paranormal inançların işlemsel açıdan değerlendirilmesinde öne çıkan Tobacyk ve Milford, paranormal inancın tanımı, boyutları ve ölçülmesi konusunda Braude'nin üçlü kistasını referans alarak "bilimin sınırlayıcı ilkelerinin revize edilmesi durumunda anlaşılabilir olma" ilkesi üzerinden paranormal fenomenleri "bilimsel anlayışın temel sınırlarının dışında kalan olgular" olarak tanımlamaya çalışmışlardır.³² Tobacyk - Milford'ün çalışmalarında ortaya koydukları bir diğer şey paranormalin boyutları olmuştur. Yaptıkları çalışmadaki faktör analizleri, yedi bağımsız boyut ortaya koymuştur. Bunlar sırasıyla: "geleneksel dini inanç", "psi inancı", "büyücülük", "ruh çağırma", "batıl inanç", "önsezi", "olağanüstü yaşam formları".³³ Daha sonra Tobacyk vd. ölçeği

²⁶ Michael A. Thalbourne, *A Glossary of Terms Used in Parapsychology* (London: Heinemann, 1982).

²⁷ Harvey J. Irwin, "Belief in the Paranormal: A Review of the Empirical Literature", *The Journal of the American Society for Psychical Research* 87 (1993), 2.

²⁸ David Marks, *The Psychology of the Psychic* (New York: Prometheus, 2000), 28.

²⁹ Ayhan İnci - Ferhat Yarar, "Batıl İnançların Psikolojisi", *Pivotka* 4/17 (2015), 16.

³⁰ Mustafa Arslan, *Paranormalizm ve Din* (İstanbul: Bilsam Yayınları, 2011), 30.

³¹ Tobacyk - Milford, "Belief in Paranormal Phenomena: Assessment Instrument Development and Implications for Personality Functioning", 1029.

³² Stephen E. Braude, "On the Meaning of 'Paranormal'", *Philosophy and Parapsychology*, ed. Jan Ludwig (New York: Prometheus Books, 1978).

³³ Tobacyk - Milford, "Belief in Paranormal Phenomena: Assessment Instrument Development and Implications for Personality Functioning".

revize etmiştir.³⁴ Paranormal inançlar, bu tür fenomenlere inanmayı ve onların varlığını kabul etmeyi ifade eden bir kavram olarak değerlendirilmektedir ve bu çerçevede çeşitli araştırmalar gerçekleştirilmektedir.³⁵

Toplumsal yaşamın başlangıcından beri büyü ve din iç içe geçmiştir. Şaman genellikle hem manevi bir lider hem de gerektiğinde yağmur yağdıran kişi olmuştur. Eski Mısır, Roma ve Yunanistan'ın en eski rahipleri, kitlelerin inancına ilham vermek için büyü kullanmıştır.³⁶ Dinî ve paranormal (batıl, büyüsel) inançların kazanılması ve aralarındaki ilişki on yıllardır devam eden bir tartışmanın konusu olmuştur.³⁷ Bununla birlikte, ampirik çalışmalar azdır ve sonuçlar değişkenlik göstermiştir.

Paranormal fenomenlerin gerçekliği bir yana bu tür inançlara olan eğilim, dikkate değer bir araştırma alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanları pek çok yönüyle kuşatan din olgusu ve dinlerdeki bazı hurafe ve batıl inançların günümüzde halen varlığını sürdürmesi bu iki kavramı birlikte incelemek adına önemli veriler sağlamaktadır. Sonuç olarak paranormal inançlarla ilgili çeşitli tanımlamalar ve farklı boyutlar literatürde yer almakla birlikte dikkat çeken önemli bir husus, insanların büyük bir kısmının bir veya birden fazla paranormal fenomene inanıyor olmasıdır.

1.2. Eleştirel Düşünme Eğilimi

İlk etapta eleştirel düşünmeye ilham verebilecek somut bir durum örneği sunulmadan eleştirel düşünmenin keşfine giriş yapmak cazip görünebilir. Ancak doğrudan konuya odaklanmak, eleştirel düşünmenin ne olduğu konusunda var olan belirsiz anlayışları göz ardı etmeye yol açabilir. Bu nedenle, eleştirel düşünmenin daha iyi anlaşılabilmesi için, onun hayata geçirilebileceği tanımlamaların yapılması daha uygun ve etkili olacaktır.³⁸

Eleştirel düşünme, insanların görüşlerine ve olgusal iddialara ulaşma yollarındaki hassas noktaları sorgulamayı, konulara daha şüpheci bir bakış açısıyla bakmayı ve genellikle her şeyi derinlemesine analiz etmeyi içerir.³⁹ Eleştirel düşünme konusunda çeşitli yaklaşımlar ve tanımlamalar ortaya konmuştur. Eleştirel düşünmenin hangi bağlamda ele alındığı önemlidir; zira bazı araştırmacılar bunu sebepleri doğru bir şekilde değerlendirme, ilgili kanıtları inceleme veya hatalı argümanları tespit etme yeteneği olarak tanımlarken, diğerleri sorgulayıcı sorular sorma eğilimi ve eleştirel bir yaklaşım gibi özelliklerle ilişkilendirmektedir.⁴⁰ Eleştirel düşünme, çeşitli açılardan tanımlanmış olmakla birlikte 1990 yılında Amerikan Psikoloji Derneği'nin öncülüğünde, Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada'dan 46 araştırmacının katılımıyla gerçekleştirilen disiplinler arası bir çalışmanın sonucunda, "bireyin neye

³⁴ Jerome J. Tobacyk vd., "Paranormal Beliefs and Locus of Control: A Multidimensional Examination", *Journal of Personality Assessment* 52/2 (1988), 241-246.

³⁵ Arslan, *Paranormalizm ve Din*, 31.

³⁶ Stuart Vyse, *Believing in Magic: The Psychology of Superstition* (New York: Oxford University Press, 2014), 7.

³⁷ Bronislaw Malinowski, *Magic, Science and Religion and Other Essays* (Garden City, New York: Doubleday, 1954); Emile Durkheim, *The Division of Labour in Society* (New York: Free Press, 1964); Marcel Mauss, *A General Theory of Magic* (London: Routledge, 2001).

³⁸ Jennifer Moon, *Imagining the Impossible: Magical, Scientific, and Religious Thinking in Children* (London and New York: Routledge, 2008), 1.

³⁹ Cohen Cohen, *Critical Thinking Skills for Dummies* (West Sussex: John Wiley & Sons Ltd, 2015), 10.

⁴⁰ Mark Mason, *Critical Thinking and Learning* (Malden: Blackwell Publishing, 2008), 2.

inanacağı ve ne yapacağına dair karar verme sürecinde, çözümleyici ve bilinçli yargularla değerlendirmelerde bulunması ve bu yarguları ifade etmesi⁴¹ şeklinde tanımlanmıştır. Eleştirel düşünmenin tanımı üzerine tartışmalar olsa da araştırmacılar genel olarak eleştirel düşünmenin hem eğilimlerden hem de becerilerden oluştuğu konusunda hemfikirdir.⁴² Eleştirel düşünme eğiliminin tanımından çok işlevselliği önemli gibi görünmektedir. Bu bağlamda bireyin eleştirel düşünme eğilimine sahip olması ve bu becerileri etkin bir şekilde kullanabilmesi, eğitim ve diğer alanlarda ne tür bir destek sağladığı sorusunu önemli kılmaktadır.

Araştırmalar, eleştirel düşünme eğilimine sahip olmayan bireylerin, düşünme becerilerini etkin bir şekilde kullanmada başarısız olduklarını ortaya koymaktadır.⁴³ Bunun yanı sıra bir kişinin araştırma yapma, gerçeği arama ve entelektüel olarak eleştirel düşünme eğilimi, onun iyi düşünebilmesini sağlayan yeteneklerinden, kişisel özelliklerinden veya bilişsel kapasitesinden daha önemli olarak kabul edilmektedir. Eleştirel düşünme eğilimi, bireylerin eleştirel düşünme arzularıyla yakından ilişkilidir. Kişilerin var olan eleştirel düşünme becerilerini verimli bir şekilde kullanabilmeleri için öncelikle bu eğilime sahip olmaları gerekmektedir, çünkü eleştirel düşünme eğilimi, eleştirel düşünmenin bir tür temel koşuludur. Bu nedenle bireylerin eleştirel düşünme yeteneklerini geliştirmelerinden önce bu eğilimin kazandırılması daha önceliklidir.⁴⁴ Eleştirel düşünmenin eğilimsel yönleri bulunmaktadır. Herhangi bir bilişsel beceri, doğru şekilde uygulandığında, bilişsel eğilimle ilişkilendirilebilir. Bir beceride uzman olan bir birey, her zaman o beceriyi kullanmasa da bu beceriyi uygulama yeteneğine sahip olarak değerlendirilebilir.⁴⁵

Eleştirel düşünme ile paranormal veya dini inançlar üzerine çalışma yapan araştırmacılar, bu tür inançların bireylerin algısal kapasitelerinde, eleştirel düşünme becerilerinde, kanıta dayalı akıl yürütme yeteneklerinde ve genel olarak eğitim sistemindeki temel eksikliklerde potansiyel olarak zararlı hataların bir göstergesi olabileceği konusunda şüphe duymaktadırlar.⁴⁶ Dahası dinsel yaklaşımlar sezgisel bir düşünme tarzını onaylarken, bilim analitik bir düşünme stiliyle karakterize edilmektedir.⁴⁷ Bununla birlikte bu rekabetçi bilim görüşüne ve paranormal ve dini inançlara rağmen son zamanlarda yapılan birkaç psikolojik araştırma, doğüstü ve bilimsel düşüncenin aslında insanların zihninde bir arada var olduğunu göstermektedir.⁴⁸ Hem çocukların hem de yetişkinlerin aynı zamanda hem dinî (veya paranormal) hem de bağlamın işlevi olarak farklı fenomenlerin (yani türlerin kökenleri, ölümden sonraki

⁴¹ Sadi S. Seferoğlu - Cenk Akbıyık, "Eleştirel Düşünme ve Öğretimi", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 30 (2006), 195.

⁴² Kelly Y. Ku - İrene T. Ho, "Metacognitive Strategies That Enhance Critical Thinking", *Metacognition and Learning* 5/3 (2010), 251-267.

⁴³ Shari Tishman vd., "Teaching Thinking Dispositions: From Transmission to Enculturation", *Theory into Practice* 32/3 (1993), 147-153.

⁴⁴ Ebru Demircioğlu, *Eleştirel Düşünme Eğilimi Ölçeğinin Uyarlama Çalışması ve Faktör Yapısının Farklı Değişkenlere Göre İncelenmesi* (Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 11.

⁴⁵ Peter A. Facione, *Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction* (Millbrae: CA: California Academic Press, 1990), 12.

⁴⁶ Paul Kurtz, *A Skeptic's Handbook of Parapsychology* (Buffalo, New York: Prometheus, 1985); Thomas Gilovich, *How We Know What isn't so: the Fallibility of Human Reason in Everyday Life* (New York: Free Press, 1991); Shermer, *Why People Believe Weird Things: Pseudoscience, Superstition, and Other Confusions of Our Time*.

⁴⁷ Gervais - Norenzayan, "Analytic Thinking Promotes Religious Disbelief", 493.

⁴⁸ Karl S. Rosengren - Isabel T. Gutierrez, "Searching for Coherence in a Complex World: Introduction to the Special Issue on Explanatory Coexistence", *Human Development* 54/3 (2011), 123.

yaşam) bilimsel açıklamalarını onayladıkları ve hatta her iki açıklamayı da bunları var olarak kabul ederek bütünleştirdikleri bulunmuştur.⁴⁹ Dolayısıyla mevcut bilimsel paradigma ve dini veya paranormal inançların eleştirel düşünme eğilimi ile olan bağı esasında bazı soru işaretlerini de beraberinde getirmektedir. Yani temelde bilimsel anlayışa bakarak eleştirel düşünme eğilimine sahip bireylerin dini veya paranormal inançlara eğiliminin az olması beklenirken araştırma sonuçlarının her zaman bu şekilde çıkmaması düşündürücüdür. Bu durumda mevcut bilimsel anlayış mı yoksa eğitim modelleri mi problematik bilinmemektedir. Araştırmacılar kendi perspektifinden bazı yaklaşımlar ortaya koysalar bile en nihayetinde eleştirel düşündüğünü iddia eden bir bireyin aynı zamanda paranormal veya dini bir inanca sahip olması bu ilişkilerin daha derin olduğunu göstermektedir.

2. Yöntem

Bu araştırma nicel desenli olup iki veya ikiden fazla değişken arasındaki ilişkinin birlikte değişimini ve bağımlı ve bağımsız değişkenler arası ilişkileri incelediği için ilişkiel tarama yöntemi tercih edilmiştir. İlişkiel tarama yöntemi, iki veya ikiden fazla değişken arasında beraber değişimi ve bu değişimlerin düzeyini saptamayı amaçlayan bir araştırma yöntemidir.⁵⁰ Bu minvalde dini tutum ile paranormal inanç ve eleştirel düşünme eğilimi arasındaki ilişkiler incelenerek bu değişkenler arasındaki ilişki düzeylerinin belirlenmesi amaçlanmıştır.

2.1. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi ve Dokuz Eylül Üniversitesi'nde öğrenim gören üniversite öğrencileri oluşturmaktadır. Örneklem ise 2021-2022 eğitim/öğretim yılı bahar döneminde bu üniversitelerin ilahiyat, eğitim ve sağlık bilimleri/tıp fakültelerinde okuyan öğrencilerden seçilmiştir. Çalışmada kolay ulaşılabilir, küme tipi ve tabakalı örneklem teknikleri uygulanmıştır. Örneklem tamamı 626 katılımcıdan oluşmaktadır. Katılımcıların 405'i (%64,7) erkek, 221'i (35,3) kadındır. Katılımcıların yaş aralığı 18 ve 45 arasında değişmektedir. Ancak 25 yaş ve altındaki kişi sayısı (%93,5) ciddi bir oranını oluşturmaktadır. Araştırma grubunun bölümler arası dağılımına bakıldığında 202 (%32,3) ilahiyat fakültesi, 214 (34,2) eğitim fakültesi ve 210 (%33,5) sağlık bilimleri/tıp fakültesi olmak üzere homojen bir dağılıma sahip görünmektedir.

Araştırmada örneklemelerin Sivas ve İzmir gibi farklı illerden seçilmesi, bu illerin sosyo-ekonomik yapılarındaki farklılıkların, bireylerin çeşitli konulara ve olgulara yönelik yaklaşımlarını etkileyebileceği varsayımına dayanarak yapılmıştır. Ayrıca, araştırma sonuçlarının güvenilirliğini ve elde edilen verilerin doğruluğunu artırmak amacıyla farklı bölümlerden ve sınıflardan öğrencilerle çalışma yapılmıştır. Bu çeşitlendirilmiş örneklem seçimi, araştırmanın daha geniş bir perspektiften değerlendirilmesine olanak sağlamayı hedeflemiştir.

⁴⁹ Marta Giménez - Paul L. Harris, "Children's Acceptance of Conflicting Testimony: The Case of Death", *Journal of Cognition and Culture* 5/1-2 (2005), 143-164; Evelyn Evans - Jonathan D. Lane, "Contradictory or Complementary? Creationist and Evolutionist Explanations of the Origin(s) of Species", *Human Development* 54 (2011), 144-159.

⁵⁰ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2019), 114.

2.2. Veri Toplama Araçları

Bu çalışmada araştırmacı tarafından hazırlanmış kişisel bilgi formu kullanılmış, bununla beraber verilerin toplanmasında “Ok-Dini Tutum Ölçeği”, “Paranormal İnanç Ölçeği” ve “Eleştirel Düşünme Eğilimi Ölçeği” kullanılmıştır.

2.2.1. Kişisel Bilgi Formu

Araştırmacı tarafından hazırlanan kişisel bilgi formunu, üniversite öğrencilerinin paranormal inancı, dini tutumu ve eleştirel düşünme eğilimini yordayacağı düşünülen demografik sorular teşkil etmektedir. Formda katılımcıların; yaş, cinsiyet ve örnekleme göre belirlenmiş öğrenim gördüğü fakülte ile ilgili kapalı uçlu sorular bulunmaktadır.

2.2.2. Ok-Dini Tutum Ölçeği

Araştırmada katılımcıların dini tutumlarını değerlendirmek için Ok'un (2011) geliştirdiği Ok-Dini Tutum Ölçeği kullanılmıştır. Ok, Francis'in Hristiyanlığa Yönelik Tutum Ölçeği'nin (Francis Scale of Attitude Towards Christianity) 7 maddelik kısa formunu çevirip, İslamiyetin dini geleneklerine uygun şekilde uyarlamıştır. Ölçeğin orijinali, güvenilirlik ve geçerlilik çalışmaları yapılmış ve uluslararası alanda yaygın olarak kullanılan bir ölçektir.⁵¹

Beşli Likert tipi olarak tasarlanan Ok-Dini Tutum Ölçeği, dört alt boyuttan oluşmaktadır: "Bilişsel, Davranışsal, Duygusal ve Tanrı'yla İlişki." Sekiz maddelik bu ölçek, yüksek iç tutarlılık sergilemekte olup, iç tutarlılık katsayıları .81 ile .91 arasında değişmektedir. Cronbach Alpha değerleri, bilişsel boyut için .70, duygusal boyut için .77, davranışsal boyut için .60 ve Tanrı'yla ilişki boyutu için .73 olarak belirlenmiştir. Bu araştırmada kullanılan ölçeğin güvenilirlik analizi sonucunda güvenilirlik katsayısı 0.774 olarak hesaplanmıştır.

2.2.3. Paranormal İnanç Ölçeği

Paranormal inançları ölçmek için Arslan tarafından geliştirilen *Paranormal İnanç Ölçeği* kullanılmıştır. Tobacyk- Milford'un *Paranormal Belief Scale* ölçeğinin uyarlamasıyla oluşturulan bu ölçek, İslam dinine uygun olacak şekilde ve geleneksel Türk inanç formlarını ihtiva eden ifadelere uygun şekilde düzenlenmiştir.⁵²

4'lü likert tipinde oluşturulmuş olan ölçek, temelde iki boyuttan oluşmaktadır. Bunlar; “geleneksel (dini) paranormal inanç” ve “klasik (dini olmayan) paranormal inanç” boyutlarıdır. Ölçeğin toplamda 7 boyutu bulunmaktadır. Bunlar ise geleneksel “dini paranormal inançlar; büyü, geleceği bilme, psişik, ruhçuluk, olağandışı yaşam formları, batıl inanç” boyutlarıdır. 27 maddeden oluşan *Paranormal İnanç Ölçeği*'nin Cronbach Alpha katsayısı *Klasik Paranormal İnanç* .78; *Geleneksel Dini Paranormal İnançlar* .89'dur. Klasik Paranormal İnanç Ölçeği'nin alt ölçeklerinin Cronbach Alpha güvenilirlik katsayıları şu şekildedir: Büyü için .81, Psişik için .56, Ruhçuluk için .69, Batıl İnanç için .60, Gelecek Hakkında Bilgi Sahibi Olma için .68 ve Olağandışı Yaşam Formları için .60. Ölçeğin genel Cronbach Alpha güvenilirlik katsayısı ise .85 olarak hesaplanmıştır. Bu araştırmada kullanılan ölçeğin güvenilirlik analizi sonucunda güvenilirlik katsayısı 0.837 olarak belirlenmiştir.⁵³

⁵¹ Üzeyir Ok, “Dini Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme ve Geçerlik Çalışması”, *Uluslararası İslami İlimler Dergisi* 8/2 (2011), 539.

⁵² Mustafa Arslan, “Paranormal İnanç Ölçeğinin Türkçe Versiyonunun Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2010), 23-40.

⁵³ Arslan, “Paranormal İnanç Ölçeğinin Türkçe Versiyonunun Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”, 23-40.

2.2.4. Eleştirel Düşünme Eğilimi Ölçeği

Araştırmada katılımcıların eleştirel düşünme düzeyini ölçmek için Demircioğlu'nun uyarlayıp geliştirdiği *Eleştirel Düşünme Eğilimi Ölçeği* kullanılmıştır.⁵⁴ Demircioğlu'nun ölçeği, Ricketts ve Rudd'un (2005) geliştirmiş olduğu *Eleştirel Düşünme Eğilimi (EMI)* ölçeğinin uyarlanmış versiyonudur.

Beşli Likert ölçeği, 26 madde ve 3 faktör içermektedir. Bu 3 madde, ölçeğin 3 alt boyutunu temsil etmektedir: *Öngörüsellik*, *Bilişsel Olgunluk* ve *Yenilikçilik*. Araştırmacının çalışmasına göre, *Eleştirel Düşünme Eğilimi Ölçeği*'nin Cronbach Alpha katsayıları şu şekildedir: *Öngörüsellik* alt boyutu için .76, *Bilişsel Olgunluk* alt boyutu için .70 ve *Yenilikçilik* için de .70'dir. Ölçeğin toplam Cronbach Alpha güvenilirlik katsayısı ise .78 olarak belirlenmiştir. Bu araştırmada kullanılan ölçeğin güvenilirlik analizi sonuçlarına göre güvenilirliği 0.931 olarak bulgulanmıştır.⁵⁵

2.3. Uygulama ve Verilerin Analizi

Araştırmanın planlanmasının ardından Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Etik Kurulu'na başvuru yapılmış ve 07.06.2021-45666 sayılı karar ile etik uygunluk onayı alınmıştır. Gerekli izinlerin alınmasının ardından, Ocak-Haziran 2022 tarihleri arasında Sivas Cumhuriyet Üniversitesi (SCÜ) ve Dokuz Eylül Üniversitesi (DEÜ) ilahiyat fakültesi, eğitim fakültesi, tıp ve sağlık bilimleri fakültelerinde veriler anket formu yardımıyla sahada yüz yüze görüşme yoluyla edilmiştir. Araştırmaya katılanlara, anketin amacına yönelik bilgiler verilmiş, bu sebeple soruların doğru veya yanlış cevaplarının olmadığı ve işaretleyecekleri seçeneğin araştırmanın sonuçları açısından önemli olduğu izah edilmiştir. Katılımcılar tarafından ortalama 15 dakikada doldurulan anketler gözden geçirilmiş ve toplamda 626 anket formu analiz için uygun bulunmuştur. Verilerin analizi için IBM SPSS Statistics-26 yazılımı kullanılmıştır. Araştırmanın ana değişkenleri olan dini tutum, paranormal inanç ve eleştirel düşünme eğilimi arasındaki ilişkilerin incelenmesi amacıyla korelasyon analizi kullanılmıştır. Ayrıca, iki veya daha fazla değişken arasındaki ilişkinin fonksiyonel şeklini anlamamanın yanı sıra bir değişkenin değeri bilindiğinde diğerinin tahmin edilebilmesi amacıyla basit doğrusal regresyon analizleri uygulanmıştır. Bu analizler, değişkenler arasındaki nedensel ilişkileri ve etkileşimleri daha ayrıntılı bir şekilde ortaya koymayı hedeflemiştir.

3. Bulgular ve Yorum

3.1. Değişkenler Arası İlişkiler

Çalışmamızda kullanılan ölçekler arasındaki ilişkileri incelemek amacıyla korelasyon analizi yapılmıştır.

Çizelge 1. Ana Ölçekler Arası Korelasyon Analizi

Table 1. Correlation Analysis between Main Scales

	Eleştirel Düşünme Eğilimi	Paranormal İnanç	Dini Tutum
Eleştirel Düşünme Eğilimi	1	-0.103*	-0.069
Paranormal İnanç		1	0.418**

** 0,01 duyarlılıkta anlamlıdır. * 0,05 duyarlılıkta anlamlıdır.

⁵⁴ Demircioğlu, *Eleştirel Düşünme Eğilimi Ölçeğinin Uyarlama Çalışması ve Faktör Yapısının Farklı Değişkenlere Göre İncelenmesi*.

⁵⁵ Demircioğlu, *Eleştirel Düşünme Eğilimi Ölçeğinin Uyarlama Çalışması ve Faktör Yapısının Farklı Değişkenlere Göre İncelenmesi*.

Çizelge 1 incelendiğinde eleştirel düşünme eğilimi ve paranormal inanç ölçekleri arasındaki ilişkinin istatistiksel olarak negatif ve düşük düzeyde ($r=-0.103$, $p<0,05$) olduğu görülmektedir. Araştırma sonuçlarının literatürdeki bulgularla uyumlu olmasına karşın bu ilişkinin zayıf bir düzeyde ortaya çıkması, çalışmanın önceki araştırmalardan ayrışan yönlerini ortaya koymaktadır. Eleştirel düşünme ve dini tutum ölçeği arasındaki ilişki istatistiksel olarak önemsiz bulunmuştur ($r= -0,69$, $p>0,01$). Bu bulgular, temelde Batı'da gerçekleştirilen ölçekler ve deneysel çalışmaların ulaştığı sonuçlardan ayrışmaktadır. Zira Batı literatüründeki çalışmalar, genellikle analitik veya eleştirel düşünme ile dini inançlar arasında negatif bir korelasyon olduğunu öne sürmektedir. Dini tutum ölçeği ve paranormal inanç ölçeği arasında ise pozitif yönlü ve anlamlı orta düzeyde bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır ($r=0.418$, $p<0,01$). Bu bağlamda elde edilen sonuçlar, genel literatürle uyumlu bir görünüm sergilemektedir. Bununla birlikte önceki bulgularla mevcut bulguların benzer sonuçlara işaret etmesi, paranormal inanç ile dini inanç (veya dindarlık) arasındaki yakınlığın tesadüfi olmayabileceğine dair önemli bir ipucu sunmaktadır. Dolayısıyla bu iki ilişkiyi daha derinlemesine incelemek, literatürde ele alınması gereken önemli bir mesele olarak değerlendirilebilir.

3.2. Dini Tutum ile Paranormal İnanç İlişkisi

Araştırmada dini tutum ile paranormal inanç arasındaki ilişkiler hem korelasyon analizi hem de basit doğrusal regresyon analizleriyle açıklanmaya çalışılmıştır.

Çizelge 1'e bakıldığında, katılımcıların dini tutumları ile paranormal inançları arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür ($r=0.418$; $p=0.000$). Çizelge 2'ye göre ise dini tutumun paranormal inanç üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu tespit edilmiştir ($p<0.05$). Ayrıca, dini tutumun paranormal inançtaki değişimin yaklaşık %17'sini açıkladığı bulunmuştur (Düzeltilmiş $R^2=0.173$). Bunun yanı sıra, dini tutum ile paranormal inanç arasında pozitif bir etkileşim olduğu gözlemlenmiştir ($\beta=0.861$; $p=0.000$). Bu sonuçlar, dini tutumun paranormal inancı güçlendiren önemli bir faktör olabileceğini ortaya koymaktadır.

3.3. Dini Tutum ile Eleştirel Düşünme Eğilimi İlişkisi

Katılımcıların dini tutumları ile eleştirel düşünme eğilimleri arasındaki ilişkiye dair hesaplanan korelasyon katsayılarının önem düzeyine bakıldığında, $p > 0,05$ olduğu için istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.

Çizelge 2. Dini Tutumun Paranormal İnanca Etkisine Dair Yapılan Basit Doğrusal Regresyon Analizi

Table 2. Simple Linear Regression Analysis on the Effect of Religious Attitude on Paranormal Belief

R ²	Düzeltilmiş R ²	β	t	F	p
0,175	0,173	0,861	11,495	132,131	0,000

Çizelge 3. Dini Tutumun Eleştirel Düşünme Eğilimi Etkisine Dair Yapılan Basit Doğrusal Regresyon Analizi

Table 3. Simple Linear Regression Analysis on the Effect of Religious Attitude on Critical Thinking Disposition

R ²	Düzeltilmiş R ²	β	t	F	p
0,005	0,003	-0,160	-1,737	3,019	0,083

Çizelge 4. Eleştirel Düşünme Eğiliminin Paranormal İnanç Etkisine Dair Yapılan Basit Doğrusal Regresyon Analizi

Table 4. Simple Linear Regression Analysis on the Effect of Critical Thinking Disposition on Paranormal Beliefs

R ²	Düzeltilmiş R ²	β	t	F	p
0,011	0,009	-,092	-2,580	6,656	0,010

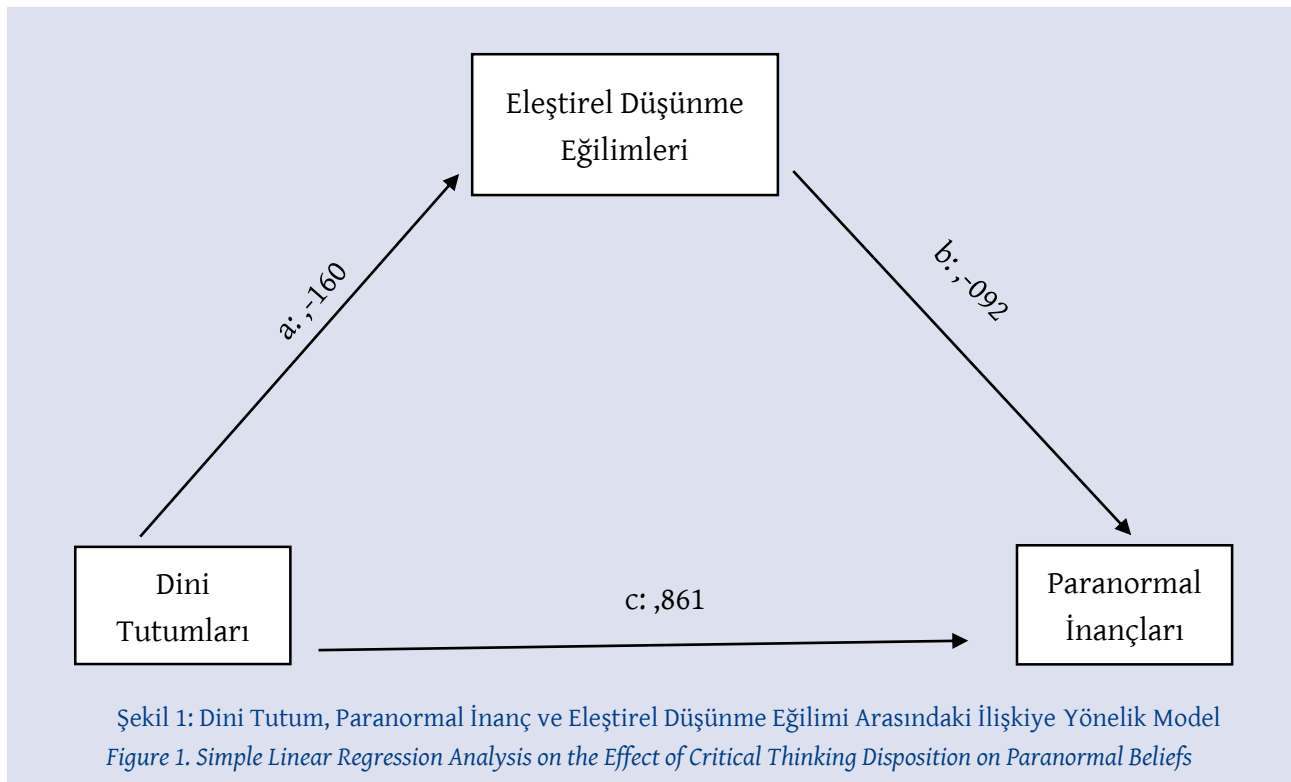
Çizelge 3 incelendiğinde, dini tutumun eleştirel düşünme eğilimi üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir ($p>0,05$). Ancak, dini tutumun eleştirel düşünme eğilimindeki değişimin yaklaşık %1'ini açıkladığı görülmektedir (Düzeltilmiş $R^2=0,003$). Bu sonuçlar, dini tutum ile eleştirel düşünme eğilimi arasındaki ilişkinin belirgin bir netlik taşımayabileceğini göstermektedir.

3.4. Eleştirel Düşünme Eğilimi ile Paranormal İnanç İlişkisi

Çizelge 1'deki korelasyon sonuçlarına göre dini tutumlar ile eleştirel düşünme eğilimi arasında negatif yönde ($r=-0,103$; $p=0,000$) düşük düzeyde anlamlı bir ilişki olduğu bulunmuştur.

Çizelge 4'e bakıldığında eleştirel düşünmenin paranormal inanç üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu göze çarpmaktadır. ($p<0,05$). Ayrıca eleştirel düşünme eğiliminin paranormal inançtaki değişimin yaklaşık %1'ini (Düzeltilmiş $R^2=0,009$) açıkladığı görülmektedir. Son olarak eleştirel düşünme eğilimi ile paranormal inanç arası ilişkide negatif yönde bir etkileşim bulunduğu ($\beta=-0,092$; $p=0,010$). Bu sonuçlar, eleştirel düşünmenin bireylerin paranormal inançlarında bir değişim yaratma potansiyeline sahip olduğunu, ancak bu etkinin negatif yönde ve düşük düzeyde gerçekleştiğini göstermektedir. Bununla birlikte etkinin düşük düzeyde olması, eleştirel düşünmeye dayalı yaklaşımların yetersizliğinden mi yoksa bireylerde paranormal inançlara yönelik yüksek bir yatınlıktan mı kaynaklandığının anlaşılmasını zorlaştırmaktadır.

Değişkenler arası basit doğrusal regresyon analizleri sonucu oluşturulan model:

Tartışma ve Sonuç

Bu araştırmada dini tutum ile paranormal inanç arasında orta düzeyde anlamlı ve pozitif yönde ilişki olduğu saptanmış; dini tutumun paranormal inancı yordadığı tespit edilmiştir. Dindarlık ve paranormal inanç arasındaki ilişkileri araştıran çalışmalarda farklı sonuçlar gözlenmektedir. Dini tutumu yüksek olan ve dindar olmadığı halde manevi değerlere sahip olduklarını belirten bireylerin paranormal inançlarla olan ilişkisini inceleyen Possamai ve ekibi, kendilerini dindar olarak tanımlayanların paranormal inançlara yöneliminin belirgin şekilde daha yüksek olduğunu tespit etmişlerdir. Bununla birlikte dindar olmayan katılımcılar arasında bu inançların daha az görüldüğü sonucuna ulaşmışlardır.⁵⁶ Ayrıca FioRito ve arkadaşları, anlam arayışının din üzerinde önemli bir etkisi olduğunu ortaya koymuşlardır.⁵⁷ Bu açıdan tıpkı dini inançlar gibi paranormal inançların da anlam arayışı ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda Pargament, hem dinsel hem de paranormal inançların korkutucu durumlar ve krizler karşısında bir yanıt olarak kullanıldığını, dolayısıyla dinle benzer özellikler taşıdığını ifade etmiştir.⁵⁸ Aynı zamanda Irwin, paranormal fenomenlere olan inancın bir tür psikodinamik başa çıkma işlevi yerine getirdiğini söylemiş;⁵⁹ Köse - Ayten ise “bilgi yetersizliği, korku, çaresizlik, belirsizlik, güvende olma duygusu ve geleceği bilme arzusu” gibi durumların paranormal fenomenlere inancın bir dinamiği olabileceğini ifade etmiştir.⁶⁰ Paranormal inançların pek çok kültürde pozitif sonuçlar vermesi dikkat çekicidir. Örneğin, Shiah ve arkadaşlarının araştırmalarına göre geleneksel Çin dinlerine inanan bireyler ile paranormal inançlara sahip olanlar arasında önemli bir pozitif ilişki gözlemlenmiştir.⁶¹ Shiah vd.’nin araştırma sonuçları Batı ve Doğu arasında paranormal ve dini inançlara yaklaşımın farklarını ortaya koyması açısından önemlidir. Çünkü Batı örneklerinde dini tutum ve paranormal inanç arasındaki ilişkinin düzeyi ile Uzak Doğu örnekleri arasında ciddi düzeyde farklılık bulunmaktadır. Benzer bir araştırmada Rogers vd.’nin sonuçları Kanadalı öğrenciler arasında düşük düzeyde pozitif ve anlamlı çıkarken Tayvanlı öğrencilerde elde edilen sonuçlar daha yüksek bulunmuştur.⁶² Pek çok kültürde bu tür inançların dinle olan yakın ilişkisi sosyal etki teorisi bağlamında açıklanmaya çalışılmıştır. Kişilerarası ortamlardaki sosyal etki süreçleri, bireylerin paranormal inançlara yönelmelerinin doğal bir sonucu olarak değerlendirilebilir.⁶³ Sonuç olarak paranormal inanç ve dini inançlara yaklaşımın kültürel boyutlarının araştırılması, bu alandaki önemli bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Araştırmamızın bulguları, dini tutum ile paranormal inanç arasında orta düzeyde pozitif bir ilişki olduğunu ortaya koymakta ve bu iki değişkenin benzer dinamiklere sahip olabileceğine dair teorik bir altyapı sunmaktadır. Bununla birlikte dini inançların din dışı paranormal inançlarla benzer işlevlere sahip olmasına rağmen

⁵⁶ a. Possamai Vd., “Conventional and Unconventional Forms of Religiosity: Identifying Predictive Factors and Wellbeing Outcomes”, ... *for the Study of Spirituality*, (2020), 155.

⁵⁷ FioRito vd., “Religion, Paranormal Beliefs, and Meaning in Life”, 6-7.

⁵⁸ Kennet I. Pargament, “The Bitter and the Sweet: An Evaluation of the Costs and Benefits of Religiousness”, *Psychological Inquiry* 13 (2002), 168-181.

⁵⁹ Harvey J. Irwin, *The Psychology of Paranormal Belief A Researcher’s Handbook* (Hatfield: University of Hertfordshire Press, 2009).

⁶⁰ Köse - Ayten, “Bâtıl İnanç ve Davranışlar Üzerine Psikososyolojik Bir Analiz”, 68.

⁶¹ Shiah vd., “Paranormal Beliefs and Religiosity: Chinese Version of the Revised Paranormal Belief Scale”.

⁶² P. Rogers vd., “Belief in the paranormal, coping and emotional intelligence”, *Personality and Individual Differences*, 41/6 (2006), 1089-1105.

⁶³ Pradeep Kumar vd., “Personality and Paranormal Belief: A Study among University Students”, *Journal of Psychosocial Research* 15/2 (2020), 146.

Tanrı'ya inananlar, Feng Shui'nin büyüleri iddialarına inananlar ve her ikisine de inananlar arasında farklılıkların bulunması mümkündür. Bu farklılıkların, toplumda bu inançların gelişiminde etkili olan kültürel, sosyo-ekonomik ve toplumsal etkenlerden kaynaklandığı söylenebilir. Ancak bu etkenlerin tam olarak ne olduğu konusunda daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bağlamda araştırmacıların özellikle paranormal deneyim ile dini deneyim arasındaki ayrımları inceleyecek çalışmalara odaklanması büyük önem taşımaktadır.

Araştırmada, dini tutum ile eleştirel düşünme eğilimi arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Araştırma sonuçlarımızın aksine son araştırmalar analitik akıl yürütme eğilimi ile dini inançlar ve uygulamalar arasında negatif bir ilişki olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda bilişsel din teorileri, insan zihninin dini inançlara yatkınlığını artıran çeşitli bilişsel önyargıları ortaya koymuştur.⁶⁴ Öte yandan dinsel yaklaşımlar sezgisel düşünme tarzını desteklerken, bilimin analitik düşünme tarzıyla tanımlandığı belirtilmektedir.⁶⁵ Örneğin Gervais ve Norenzayan, gerçekleştirdikleri araştırmada analitik düşünmenin artmasıyla birlikte dini bağlılığın zayıflayacağını savunmuşlardır.⁶⁶ Yaptıkları deneysel çalışmada analitik düşünmeyi ikili süreç teorisi çerçevesinde incelemişlerdir. Kanadalı öğrenciler üzerinde gerçekleştirilen araştırmanın sonuçları, zımni olarak geliştirilmiş analitik düşünme kavramlarının dini inançsızlığı önemli ölçüde artırdığını göstermiştir. Pennycook ve arkadaşları da benzer şekilde analitik düşünme stilleri ile dini tutumlar arasında negatif ilişkiler bulmuştur.⁶⁷ Finley ve arkadaşlarının araştırma sonuçları, dindarlık ile eleştirel düşünme arasındaki ilişkide önceki bulguları tekrar ederek negatif düzeyde anlamlı ilişkiler ortaya koymuştur.⁶⁸ Farklı dindarlık türleri ile analitik bilişsel tarz arasındaki ilişkiyi inceleyen Bahçekapılı ve Yılmaz, analitik bilişsel stilin genellikle dindarlıkla negatif bir ilişki taşıdığını ortaya koymuştur.⁶⁹ Dindarlık ile eleştirel düşünme arasındaki ilişkiyi inceleyen bir başka çalışmada Duran, eleştirel düşünmenin artışıyla dindarlığın azalacağı hipotezini ortaya atmış ve eleştirel düşünme ile dindarlık arasındaki ilişkinin negatif yönde ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu sonucuna varmıştır.⁷⁰ Sezgisel bilişsel sistemlerin dini inancı kolaylaştırdığı, bilinçli engelleme ise dini inançların reddini teşvik ettiği öncülüne dayanarak, analitik düşünme stilinin dini inancı azalttığına dair bir eğilim mevcuttur.⁷¹ Ancak yapılan çalışmalarda sonuçlar her zaman bu şekilde olmamıştır. İkili düşünme değişkenleri açısından dindarlığı inceleyen Şahin ve arkadaşları, dini motivasyon, eleştirel düşünme ve ikili düşünme arasındaki ilişkileri araştırmış ve dini motivasyonun aracı bir rol üstlendiğini ortaya koymuştur.⁷² Yonker ve arkadaşları, analitik düşünce, dindarlık ve bireysel özelliklerin ilişkisini Hristiyan

⁶⁴ Willard - Norenzayan, "Cognitive Biases Explain Religious Belief, Paranormal Belief, and Belief in Life's Purpose", 379-380.

⁶⁵ Gervais - Norenzayan, "Analytic Thinking Promotes Religious Disbelief", 493.

⁶⁶ Gervais - Norenzayan, "Analytic Thinking Promotes Religious Disbelief", 493.

⁶⁷ Pennycook vd., "Cognitive Style and Religiosity: the Role of Conflict Detection", 1.

⁶⁸ Finley vd., "Revisiting the Relationship between Individual Differences in Analytic Thinking and Religious Belief: Evidence That Measurement Order Moderates Their Inverse Correlation", 8.

⁶⁹ Hasan G. Bahçekapılı - Onurcan Yılmaz, "The Relation between Different Types of Religiosity and Analytic Cognitive Style", *Personality and Individual Differences* 117 (2017), 267-272.

⁷⁰ M. Emrullah Duran, "Eleştirel Düşünme ve Dindarlık: Üniversite Öğrencileri Üzerine Nicel Bir Araştırma", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/43 (2021), 72.

⁷¹ Finley vd., "Revisiting the Relationship between Individual Differences in Analytic Thinking and Religious Belief: Evidence That Measurement Order Moderates Their Inverse Correlation", 1.

⁷² Şahin vd., "Dindarlık ve Biliş: İçsel Dini Motivasyon ile Eleştirel Düşünme ve İkili Düşünme Arasındaki İlişkiler", 291-293.

katılımcılarla inceleyerek eleştirel düşünme ile dindarlık arasında anlamlı pozitif sonuçlar elde etmişlerdir.⁷³ Yüksel vd., örnekleminde eleştirel düşünme eğiliminin alt faktörleri ile içsel dini motivasyon arası ilişkide pozitif yönde anlamlı derecede sonuçlara ulaşmış ancak bu alt boyutlardan içsel dinî motivasyon ile açık fikirlilik alt faktörü arasında anlamlı bir ilişki saptayamamıştır.⁷⁴ Bu bulgulara dayanarak yapılan regresyon analizinde ise eleştirel düşünmenin alt boyutlarından esnekliğin içsel dinî motivasyon düzeyini pozitif yönde yordadığını ve toplam varyansın takriben %4'ünü açıklayabildiği sonucuna ulaşmıştır. Bu açıdan yapılan regresyon testleri sonucu Yüksel vd. toplam varyansın takriben %4'ünü açıkladığı çalışmasında pozitif bir sonuca ulaşırken bizim araştırmamızda %1'ini açıklayacak şekilde negatif (teknik olarak anlamsız) bir sonuca ulaşılmıştır. Dolayısıyla bireysel dini tutumun, dinin kurumsal yapısından bağımsız olarak bireylerin kendi dini anlayışlarını geliştirmelerine olanak tanıyabileceği ve bu durumun anlamsız ilişkilerin ortaya çıkmasına yol açabileceği söylenebilir. Bunun yanı sıra Bahçekapılı - Yılmaz, Batılı örnekler dışındaki araştırmalara dayanarak, dindarlık ile bilişsel stil arasındaki çalışmalarda çeşitli dindarlık türlerini ayırt etmenin önemine dikkat çekmiştir.⁷⁵ Kültürel yapının değişkenliği, dindarlığa olan eğilimindeki sonuçları etkilemektedir. Bu doğrultuda Clobert - Saroglou Batı örneklemelerinin dindarlık ile bilime güvensizlik arasındaki ilişki nedeniyle akılcılıkla çelişen bir anlayış sergilediğini, buna karşın bütüncül ve çelişiklere karşı hoşgörülü olduğu bilinen Doğu kültürlerinde bu tür çatışmaların yaşanmama olasılığının daha yüksek olduğunu belirtmiştir.⁷⁶ Sonuç olarak Batı dünyasında yapılan çalışmalarla karşılaştırıldığında bizim araştırmamızda elde edilen farklı sonuçların doğal olduğu söylenebilir. Farklı çalışmalarda pozitif ilişkilerin ortaya çıkması, ancak bizim araştırmamızda eleştirel düşünme ile dini tutum arasında anlamsız bir korelasyon bulunması, bu iki değişken arasında net bir ilişkinin olmadığını ve bu konuda yeni araştırmalara ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Bunun ötesinde mevcut eğitim modellerinin eleştirel düşünme becerisi kazandırıp kazandırmadığı sorusu, ayrı bir tartışma konusu teşkil etmektedir. En azından mevcut eğitim modellerinin yeterliliğiyle ilgili çalışmaların, dini tutum veya paranormal inançlarla ilişkilendirilerek yapılan daha spesifik araştırmalar, bu tür ilişkilerin yönü ve bağlamı hakkında daha anlamlı ve derinlemesine sonuçlar ortaya koyabilir.

Araştırma sonuçlarına göre eleştirel düşünme eğiliminin paranormal inançlarla negatif yönde bir ilişki ortaya koyması düşük düzeylerde olmasına rağmen literatürle uygunluk göstermektedir. Örneğin, dikkate değer bir araştırmada Alcock - Otis, eğitim yeterliliği ile batıl inançlar arasında negatif bir ilişki tespit etmiştir.⁷⁷ Eleştirel düşünme arttıkça batıl ve paranormal inancın azalacağı hipotezini test eden ilk deneysel çalışma da negatif ilişkiler ortaya koymuştur.⁷⁸ Wilson ise eleştirel düşünme kursu alan kimselerin, paranormal ve söz gelimi bilimsel alt kategorilerdeki genel inançları ile büyük ölçekte

⁷³ Yonker vd., "Primed Analytic Thought and Religiosity: The Importance of Individual Characteristics", 298-308.

⁷⁴ A. Yüksel vd., "Eleştirel Düşünme Eğiliminin Dindarlık Üzerine Etkisi: İlahiyat Fakültesi Öğrencileri Örneği" 6/3 (2021), 1122-1125.

⁷⁵ Bahçekapılı - Yılmaz, "The Relation between Different Types of Religiosity and Analytic Cognitive Style".

⁷⁶ Magali Clobert - Vassilis Saroglou, "Religion, Paranormal Beliefs, and Distrust in Science: Comparing East versus West", *Archive for the Psychology of Religion* 37/2 (2015), 185-199.

⁷⁷ Alcock - Otis, "Critical Thinking and Belief in The Paranormal", 4.

⁷⁸ Susan Blackmore - Tom Trościanko, "Belief in the Paranormal: Probability Judgements, Illusory Control, and the 'Chance Baseline Shift'", *British Journal of Psychology* 76 (1985), 459.

değişmeyen batıl inançlarının %6,8 ile %28,9 arasında azaldığını belirlemiştir.⁷⁹ Başka bir örnekte, Irwin, rasyonel düşünen bireylerin paranormal inançlara daha az eğilimli olduğunu tespit etmiştir.⁸⁰ Bulgulara ve literatüre dayanarak eleştirel düşünme becerisine sahip bireylerin paranormal inançlara karşı daha mesafeli olabileceği söylenebilir. Zira eleştirel düşünebilmek aslında bu tür inanç türlerine en temelde şüpheyle yaklaşabilmekle ilgilidir. Ancak farklı sonuçlar ve hatta eğitim görmüş kimselerde bile bu tür inançlara rastlanıyor olması paranormal inançların çok boyutlu yapısına işaret ediyor olabilir. Eleştirel düşünme eğilimi paranormal inançlarda negatif düzeyde azaltıcı bir role sahip olmasına rağmen dini tutumlarla anlamsız bir ilişkiye sahiptir. Bu bulgu eleştirel düşünme eğiliminin paranormal inançlardaki rolünü izah edebilirken dini tutumların eleştirel düşünmeden bağımsız ayrı bir forma sahip olabileceğini göstermektedir. Bu bir bağlamda paranormal inançlara sahip bireylerin dogmatik bir yapıya sahip olabilmeleri olarak açıklanabilir. Zira, bağnazlık, önyargılı olma, değişimden korkma, yeniliklere kapalı olma, ben merkezilik ve grup normlarına aşırı bağlılık gibi özelliklerin eleştirel düşünmeye engel teşkil ettiği konusunda genel bir görüş birliği sağlanmaktadır.⁸¹ Bu bağlamda örneğin Tobacyk - Milford, irrasyonel inançlara eğilim ile dogmatik anlayışların bağlantılı olduğu saptanmıştır.⁸² Ancak Dogmatik kişilik yaklaşımına getirilen temel eleştirilerden bir tanesi bireylerin zaman zaman tutucu zaman zaman da esnek ve açık görüşlü olabileceğidir.⁸³

Din psikolojisi alanında paranormal inançlar ve dinamiklerine yönelik ülkemizde yapılan çalışmaların sınırlı düzeyde olduğu saptanmıştır. Bu anlamda araştırmancının bu üç değişkeni incelemesi açısından literatüre katkı sağlayabileceği düşünülmektedir. Diğer yandan bu araştırmancının bulguları, dini tutum, paranormal inanç ve eleştirel düşünme eğilimi arasındaki ilişkilerin daha derinlemesine incelenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Özellikle araştırmalarda farklı kültürel bağlamlar ve sosyo-ekonomik yapılar arasında belirgin farklılıklar bulunduğundan araştırmacılara kültürel faktörlerin, dini ve paranormal inançların gelişimindeki etkilerini de dikkate alarak daha kapsamlı çalışmalar yapmaları tavsiye edilmektedir. Bununla birlikte eleştirel düşünme ve dini inançlar arasındaki ilişkinin karmaşıklığı, özellikle eğitim sistemlerinin etkisinin incelenmesi açısından önemlidir. Literatür taramaları, eleştirel düşünme düzeyindeki artışın dini inanç düzeyini azalttığını göstermektedir. Ancak farklı çalışmalarda elde edilen sonuçlar, bu ilişkinin kültürel ve bireysel farklılıklarla şekillendiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda araştırmacıların dini ve paranormal inançların bilişsel ve psikolojik temellerini, kültürel farklılıkları göz önünde bulundurarak daha kapsamlı bir şekilde incelemeleri önemlidir. Bu tür çalışmalarda bazı sınırlılıkları olan ölçme teknikleri yanında yapılacak deneysel yöntemlerle daha doğru ve çeşitli sonuçlara ulaşılabilir. Sonuç olarak araştırmacıların, dini tutumlar ve paranormal inançlar arasındaki ilişkiyi anlamada, kültürel, dini ve psikolojik faktörleri bir arada değerlendirecek şekilde yeni metodolojik yaklaşımlar geliştirmeleri ve bu tür inançların bireysel ve toplumsal bağlamlardaki dinamiklerini keşfedecek çalışmalara yönelmeleri, bu alandaki literatüre önemli katkılar sağlayacaktır.

⁷⁹ Wilson, "Reducing Pseudoscientific and Paranormal Beliefs in University Students through A Course in Science and Critical Thinking", 183.

⁸⁰ Harvey J. Irwin, "Thinking Style and the Making of a Paranormal Disbelief", *Journal of the Society for Psychical Research* 79/3 (2015), 129.

⁸¹ Gregory Bassham, *Critical Thinking A Student's Introduction* (New York: McGraw-Hill, 2012).

⁸² Jerome J. Tobacyk - Gary Milford, "Criterion Validity for Ellis' Irrational Beliefs: Dogmatism and Uncritical Inferences", *Journal of Clinical Psychology* 38/3 (1982), 605.

⁸³ Şahin vd., "Dindarlık ve Biliş: İçsel Dini Motivasyon ile Eleştirel Düşünme ve İkili Düşünme Arasındaki İlişkiler", 293.

Kaynakça

- Aarnio, Kia - Lindeman, Marjaana. "Religious People and Paranormal Believers: Alike or Different?" *Journal of Individual Differences* 28/1 (2007), 1-9. <https://doi.org/10.1027/1614-0001.28.1.1>
- Alcock, James E. - Otis, Laura P. "Critical Thinking and Belief in The Paranormal". *Psychological Reports* 46/2 (1980), 479-482. <https://doi.org/10.2466/pr0.1980.46.2.479>
- Arslan, Mustafa. "Paranormal İnanç Ölçeğinin Türkçe Versiyonunun Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2010), 23-40.
- Arslan, Mustafa. *Paranormalizm ve Din*. İstanbul: Bilsam Yayınları, 2011.
- Bader, Christopher D. vd. "Countervailing Forces: Religiosity and Paranormal Belief in Italy". *Journal for The Scientific Study of Religion* 51/4 (2012), 705-720. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2012.01674.x>
- Bahçekapılı, Hasan G. - Yılmaz, Onurcan. "The Relation between Different Types of Religiosity and Analytic Cognitive Style". *Personality and Individual Differences* 117 (2017), 267-272. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.06.013>
- Bassham, Gregory. *Critical Thinking A Student's Introduction*. New York: McGraw-Hill, 2012.
- Beck, R. - Miller, J.P. "Erosion of Belief and Disbelief: Effects of Religiosity and Negative Affect on Beliefs in the Paranormal and Supernatural". *The Journal of Social Psychology* Query date: 2022-11-29 01:35:23 (2001). <https://doi.org/10.1080/00224540109600551>
- Blackmore, Susan J. "A Postal Survey of OBEs and Other Experiences". *The Journal of the American Society for Psychological Research* 52/796 (1984), 225-244.
- Blackmore, Susan - Trościanko, Tom. "Belief in the Paranormal: Probability Judgements, Illusory Control, and the 'Chance baseline Shift'". *British Journal of Psychology* 76 (1985), 459-468.
- Braude, Stephen E. "On the Meaning of 'Paranormal'". *Philosophy and Parapsychology*. ed. Jan Ludwig. New York: Prometheus Books, 1978.
- Clarke, Dave. "Experience and Other Reasons Given for Belief and Disbelief in Paranormal and Religious Phenomena." *Journal of the Society for Psychological Research* 60/541 (1995), 371-384.
- Clobert, Magali - Saroglou, Vassilis. "Religion, Paranormal Beliefs, and Distrust in Science: Comparing East versus West". *Archive for the Psychology of Religion* 37/2 (2015), 185-199. <https://doi.org/10.1163/15736121-12341302>
- Cohen, Cohen. *Critical Thinking Skills for Dummies*. West Sussex: John Wiley & Sons Ltd, 2015.
- Demircioğlu, Ebru. *Eleştirel Düşünme Eğilimi Ölçeğinin Uyarılma Çalışması ve Faktör Yapısının Farklı Değişkenlere Göre İncelenmesi*. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Duran, M. Emrullah. "Eleştirel Düşünme ve Dindarlık: Üniversite Öğrencileri Üzerine Nicel Bir Araştırma". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/43 (2021), 54-79.
- Durkheim, Emile. *The Division of Labour in Society*. New York: Free Press, 1964.
- Evans, Evelyn - Lane, Jonathan D. "Contradictory or Complementary? Creationist and Evolutionist Explanations of the Origin(s) of Species". *Human Development* 54 (2011), 144-159. <https://doi.org/10.1159/000329130>
- Facione, Peter A. *Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction*. Millbrae: CA: California Academic Press, 1990.
- Factor, Robert M. - Meyer, Richard. "Supernatural Beliefs of Graduate Students". *Nature* 234/362 (1971), 278-279.
- Finley, Anna J. vd. "Revisiting the Relationship between Individual Differences in Analytic Thinking and Religious Belief: Evidence That Measurement Order Moderates Their Inverse Correlation". *Plos One* 10/9 (2015), 1-10. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0138922>
- Fiorito, Taylor A. vd. "Religion, Paranormal Beliefs, and Meaning in Life". *Brain & Behavior*, 1-8. <https://doi.org/10.1080/2153599X.2020.1824938>
- Garrett, Bernard M. - Cutting, Roger L. "Magical Beliefs and Discriminating Science from Pseudoscience in Undergraduate Professional Students". *Heliyon* 3/11 (2017), 2-29. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2017.e00433>

- Gervais, Will M. - Norenzayan, Ara. "Analytic Thinking Promotes Religious Disbelief". *Science* 336/6080 (2012), 493-496. <https://doi.org/10.1126/science.1215647>
- Gilovich, Thomas. *How We Know What isn't so: the Fallibility of Human Reason in Everyday Life*. New York: Free Press, 1991.
- Giménez, Marta - Harris, Paul L. "Children's Acceptance of Conflicting Testimony: The Case of Death". *Journal of Cognition and Culture* 5/1-2 (2005), 143-164. <https://doi.org/10.1163/1568537054068606>
- Haraldsson, Erlendur - Houtkooper, Joop M. "Traditional Christian Beliefs, Spiritualism, and the Paranormal: An Icelandic-American Comparison". *International Journal for the Psychology of Religion* 6/1 (1996), 51-64. https://doi.org/10.1207/s15327582ijpr0601_6
- Hill, Peter C. vd. "Din ve Maneviyatı Kavramlaştırma: Birleşme ve Ayrılma Noktaları". çev. Nurten Kımtır. *Çanakale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2013), 85-118.
- Irwin, Harvey J. "Belief in the Paranormal: A Review of the Empirical Literature". *The Journal of the American Society for Psychical Research* 87 (1993), 1-39.
- Irwin, Harvey J. vd. "Neuro-Cognitive Factors Contributing to the Role of Doublethink And Other Coping Processes in Paranormal and Related Beliefs". *Journal of the Society for Psychical Research* 79.2/919 (2015), 80-97.
- Irwin, Harvey J. *The Psychology of Paranormal Belief A Researcher's Handbook*. Hatfield: University of Hertfordshire Press, 2009.
- Irwin, Harvey J. "Thinking Style and the Making of a Paranormal Disbelief". *Journal of the Society for Psychical Research* 79/3 (2015), 129-139.
- İnci, Ayhan - Yarar, Ferhat. "Batıl İnançların Psikolojisi". *Pivolka* 4/17 (2015), 15-19.
- Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 34. Basım., 2019.
- Köse, Ali - Ayten, Ali. "Bâtıl İnanç ve Davranışlar Üzerine Psikososyolojik Bir Analiz". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* IX/3 (2009), 45-70.
- Ku, Kelly Y. - Ho, Irene T. "Metacognitive Strategies That Enhance Critical Thinking". *Metacognition and Learning* 5/3 (2010), 251-267. <https://doi.org/10.1007/s11409-010-9060-6>
- Kumar, Pradeep vd. "Personality and Paranormal Belief: A Study among University Students". *Journal of Psychosocial Research* 15/2 (2020), 139-148. <https://doi.org/10.32381/JPR.2020.15.02.14>
- Kurtz, Paul. *A Skeptic's Handbook of Parapsychology*. Buffalo, New York: Prometheus, 1985.
- Lai, Y. K. "Assessing Students' Critical Thinking Performance: Urging for Measurements Using Multi-Response Format". *Thinking Skills and Creativity* 4/1 (2009), 70-76. <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2009.02.001>
- Malinowski, Bronislaw. *Magic, Science and Religion and Other Essays*. Garden City, New York: Doubleday, 1954.
- Marks, David. *The Psychology of the Psychic*. New York: Prometheus, 2000.
- Mason, Mark. *Critical Thinking and Learning*. Malden: Blackwell Publishing, 2008.
- Mauss, Marcel. *A General Theory of Magic*. London: Routledge, 2nd Edition., 2001.
- Moon, Jennifer. *Imagining the Impossible: Magical, Scientific, and Religious Thinking in Children*. London and New York: Routledge, 2008.
- Ok, Üzeyir. "Dini Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme ve Geçerlik Çalışması". *Uluslararası İslami İlimler Dergisi* 8/2 (2011), 528-549.
- Orenstein, Alan. "Religion and Paranormal Belief". *Journal for the Scientific Study of Religion* 41/2 (2002), 301-311. <https://doi.org/10.1111/1468-5906.00118>
- Otis, Laura P. - Alcock, James E. "Factors Affecting Extraordinary Belief". *The Journal of Social Psychology* 118/1 (1982), 77-85. <https://doi.org/10.1080/00224545.1982.9924420>
- Palmer, John. "A Community Mail Survey of Psychic Experiences". *Journal of the American Society for Psychical Research* 73/3 (1979), 221-251.
- Paloutzian, Raymond F. - Park, Crystal L. *Din ve Maneviyat Psikolojisi: Temel Yaklaşımlar ve İlgili Alanları*. çev. İhsan Çapçıoğlu - Ali Ayten. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013.
- Pargament, Kennet I. "The Bitter and the Sweet: An Evaluation of the Costs and Benefits of Religiousness". *Psychological Inquiry* 13 (2002), 168-181.

- Pasachoff, J. M. vd. "Belief in the Supernatural Among Harvard and West African University Students". *Nature* 227/5261 (1970), 971-972.
- Pennycook, Gordon vd. "Cognitive Style and Religiosity: the Role of Conflict Detection". *Psychonomic Society* 42/1 (2014), 1-10.
- Possamai, A. vd. "Conventional and Unconventional Forms of Religiosity: Identifying Predictive Factors and Wellbeing Outcomes". ... *for the Study of Spirituality*. <https://doi.org/10.1080/20440243.2020.1817249>
- Rice, Tom W. "Believe It or Not: Religious and Other Paranormal Beliefs in the United States". *Journal for the Scientific Study of Religion* 42/1 (2003), 95-106.
- Rogers, P. vd. "Belief in the Paranormal, Coping and Emotional Intelligence". *Personality and Individual Differences*, 41/6 (2006), 1089-1105.
- Rosengren, Karl S. - Gutierrez, Isabel T. "Searching for Coherence in a Complex World: Introduction to the Special Issue on Explanatory Coexistence". *Human Development* 54/3 (2011), 123-125. <https://doi.org/10.1159/000329126>
- Salter, Charles A. - Routledge, Lewis M. "Supernatural Beliefs among Graduate Students at the University of Pennsylvania". *Nature* 232 (1971), 278-279.
- Seferoğlu, Sadi S. - Akbıyık, Cenk. "Eleştirel Düşünme ve Öğretimi". *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 30 (2006), 193-200.
- Shermer, Michael. *Why People Believe Weird Things: Pseudoscience, Superstition, and Other Confusions of Our Time*. New York: W H Freeman/Times Books/ Henry Holt & Co, 1997.
- Shiah, Yung-Jong vd. "Paranormal Beliefs and Religiosity: Chinese Version of the Revised Paranormal Belief Scale". *Psychological Reports* 107/2 (2010), 367-382. <https://doi.org/10.2466/08.09.17.PR0.107.5.367-382>
- Sjöberg, Lennart - Wählberg, Anders af. "Risk Perception and New Age Beliefs". *Risk Analysis* 22/4 (2002), 751-764. <https://doi.org/10.1111/0272-4332.00066>
- Şahin, Meryem vd. "Dindarlık ve Biliş: İçsel Dini Motivasyon ile Eleştirel Düşünme ve İkili Düşünme Arasındaki İlişkiler". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 27/1 (2023), 281-296. <https://doi.org/10.18505/cuid.1238218>
- Thalbourne, Michael A. *A Glossary of Terms Used in Parapsychology*. London: Heinemann, 1982.
- Tishman, Shari vd. "Teaching Thinking Dispositions: From Transmission to Enculturation". *Theory into Practice* 32/3 (1993), 147-153.
- Tobacyk, Jerome J. vd. "Paranormal Beliefs and Locus of Control: A Multidimensional Examination". *Journal of Personality Assessment* 52/2 (1988), 241-246.
- Tobacyk, Jerome J. - Milford, Gary. "Belief in Paranormal Phenomena: Assessment Instrument Development and Implications for Personality Functioning". *Journal of Personality and Social Psychology*, 1029-1037.
- Tobacyk, Jerome J. - Milford, Gary. "Criterion Validity for Ellis' Irrational Beliefs: Dogmatism and Uncritical Inferences". *Journal of Clinical Psychology* 38/3 (1982), 605-607.
- Vyse, Stuart. *Believing in Magic: The Psychology of Superstition*. New York: Oxford University Press, 2014.
- Willard, Aiyana K. - Norenzayan, Ara. "Cognitive Biases Explain Religious Belief, Paranormal Belief, and Belief in Life's Purpose". *Cognition* 129/2 (2013), 379-391. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2013.07.016>
- Wilson, J. A. "Reducing Pseudoscientific and Paranormal Beliefs in University Students through A Course in Science and Critical Thinking". *Science & Education*. Springer, 2018. <https://doi.org/10.1007/s11191-018-9956-0>
- Wilson, Marc Stewart vd. "Differences and Similarities in Religious and Paranormal Beliefs: A Typology of Distinct Faith Signatures". *Religion, Brain & Behavior* 4/2 (2014), 1-23. <http://dx.doi.org/10.1080/2153599X.2013.779934>
- Yonker, Julie E. vd. "Primed Analytic Thought and Religiosity: The Importance of Individual Characteristics". *Psychology of Religion and Spirituality* 8/4 (2016), 298-308. <https://doi.org/10.1037/rel0000095>
- Yüksel, A. vd. "Eleştirel Düşünme Eğiliminin Dindarlık Üzerine Etkisi: İlahiyat Fakültesi Öğrencileri Örneği" 6/3 (2021), 1086-1132. <https://doi.org/10.30622/tarr.970684>